

Consentiment i conversa

Enric Bolea

Serveis Educatius
Santa Coloma de Gramanet
Dijous , 3 d' Abril de 2008

Les Dificultats que ens trobem des del punt de vista de
l' escola.

Canvis per anar superant aquestes dificultats i poder acollir aquests
alumnes.

■ **1. Transformar la idea
que tenim de l' alumnat
que presenta Trastorn de
Conducta.**

■ Adaptar la comunicació i la
relació a les característiques
d'aquests nois: consentiment
i conversa

■ **2. Repensar l'entorn escolar
com un lloc que acompanyi i
ajudi a l' alumnat
conductual en el procés de
transformació de la seva
conducta.**

■ Adequar progressivament
l'estructura del Centre a les
condicions que els nois precisen
per elaborar un vincle.

La praxis professional: un camí per promoure la transformació.

3. Algunes estratègies professionals i institucionals per transformar la
dinàmica de treball en els Centres: promoure el consentiment i la
conversa

Les Dificultats que ens trobem des del punt de vista de l' escola.

- El professorat sovint expressa, després de grans esforços per a adaptar-se a aquestes situacions, molta incertesa quan no impotència o rebuig en el moment de plantejar-se la continuïtat de l'atenció educativa d'aquests alumnes.
- És difícil respondre a aquestes problemàtiques tal com estan concebuts i organitzats els Centres avui dia. El tipus d'organització dels centres i els ideals que l'època reserva per a l'escola fa que siguin de difícil encaix les característiques i maneres d'actuar d'aquests alumnes.

■ Xoc d'inflexibilitats:

Enfront de la inflexibilitat de l'alumne conductual també trobem la inflexibilitat de l'adult i de la institució que respon de manera reactiva **quan no disposa d'un saber , d' un saber fer i d' un saber estar** amb aquests nois. Si no anem trobant noves formes d'entendre i tractar a aquests alumnes l' exclusió mútua (alumne/escola) és més que previsible.

Certs canvis **professionals i institucionals** poden afavorir un entorn que exposa als alumnes a circumstàncies que poden prevenir, evitar o minimitzar els factors que alimentin la conducta actuadora optimitzant situacions més proclius a generar seguretat, vinculació, confiança i consentiment.

Com podem acompanyar als professionals i centres des de les nostres funcions de suport.

Canvis per anar superant aquestes dificultats i per poder acollir aquests alumnes

1. Promoure una transformació de la percepció o la representació que tenen el professor i la pròpia institució escolar dels alumnes conductuals.

Ens interessa mes captar la lògica interna d'aquesta conducta actuadora tant persistent .Entendre-la i sensibilitzar-nos davant el malestar i el patiment que la determina: comprendre la lògica de la conducta abans que eliminar-la o corregir-la.
Transformar la conducta determinada per la posició inflexible del noi.

- 2.Repensar l'entorn escolar com un lloc que acompanyi i ajudi a l' alumnat conductual en el procés de transformació de la seva conducta.

Ens interessa mes saber com pot situar-se el professor i la institució escolar davant els alumnes que rebutgen el vincle i l'aprenentatge

1. Transformar la idea/percepció que tenim de l'alumnat que presenta Trastorn de Conducta.

- El pensament inflexible. Una posició rígida en la vida dels alumnes que convé tenir en compte quan interactuem amb ells.
- Transformar la manera d'interpretar la conducta per part dels professionals adaptant la comunicació i la relació a les característiques d'aquests nois: el consentiment i la conversa com una resposta educativa al pensament inflexible de l'alumnat.

El pensament inflexible de l'alumne T.C.

- El sentiment de la vida de l'alumne TC l'instal·la a poc a poc en una posició inflexible que li **protegeix de l'angoixa** i que al mateix temps li **proporciona estabilitat i predictibilitat** davant les situacions que poden conferir-li intranquil·litat.
- Es defensa d'aquesta possible intranquil·litat i de la impossibilitat d'enfrontar-se a ella amb **idees fixes i rígides** que condicionen tant la seva forma de pensar com la manera d'estar amb els altres.
- El pensament està ocupat en escapar-se del malestar. Només si s'elabora el malestar, el pensament es pot ocupar d'altres aspectes. **Malestar i aprenentatge s'exclouen mútuament.** Activitat mental defensiva/activitat mental constructiva
Es important no minar la defensa inflexible.
- Aquesta forma de pensar i d'interactuar **segueix una lògica singular** diferenciada de les formes més normatives i universals que els professors esperem trobar en l'escola.

Característiques del pensament inflexible.

Rigidesa en les idees i pensament sobre si mateix i la vida.

No pot pensar sobre aspectes de la seva vida fer-se gran, anar deixant la família, l'altre sexe, el futur,) doncs si pensa s'intranquil·litza (i l'acció emergeix). Manca d'elaboració mental que implica no voler tractar ni saber res del propi malestar que els envaeix. No hi ha recursos per afrontar-ho.

Rigidesa en les formes de relacionar-se amb l'altre.

Pensament que no accepta el vincle i la conversa. Anticipació de la significació: s'anticipen a allò que encara no hem dit. La certesa i la desconfiança precedeixen tot diàleg. Imputa als altres el seu malestar, la seva angonya. Son els altres els que m'angoixen amb les seves normes, lleis i obligacions, demandes. Es una comunicació curtcircuitada que afecta les relacions interpersonals. Passivitat

Rigidesa en les formes de processar la informació i apropiar-se del coneixement.

Es dona amb dificultat un pensament productiu. Interessos escassament definits vers les activitats; fins i tot quan apareixen estan fortament mediatitzats per la situació i vivència subjectiva Oscil·lació entre una apatia o bé una activitat impulsiva i de satisfacció immediata d'allò que vol realitzar

Transformar la manera d'interpretar la conducta per part dels professionals adaptant la comunicació i la relació a les característiques d'aquests nois. Condicions preliminars.

- Entendre i acollir el malestar de l'alumnat. Reconèixer que hi ha un subjecte que **sofreix un malestar** que l'impulsa a la conducta actuada.
- Les conductes han de poder interpretar-se en un doble sentit: Com **defenses** del noi davant el propi malestar i davant el malestar que li ocasiona conviure amb els altres i Com un **missatge** a desxifrar.
- Oferir-li i atorgar-li un lloc i els mitjans per tal que pugui ocupar-lo. Un lloc d'hospitalitat com acte d'acollida i acompanyament que instauri un context relacional que faciliti la seva transformació: d'un alumne conductual a un subjecte d'aprenentatge.
- Assumint la tasca educadora a la qual ens convoquen aquest noi i reinventar-la en el marc d'una etapa educativa (ESO) on es dona per suposat que els alumnes ja han estat educats.
- Perquè aquesta transformació sigui possible és una condició necessària **assolir el propi consentiment del subjecte**
 - El consentiment **dels professionals a no exercir de forma intrusiva** el poder adossat a la seva funció i càrrec social. Renunciar al domini de la voluntat de l'altre

El consentiment

- Sovint sembla que el consentiment a l'acció educativa sigui quelcom "natural" i, sovint, fa que ningú pensi que en el procés d'escolarització convé comptar amb el noi i el seu consens. Sovint s'atribueix a l'alumne l'adhesió –quasi incondicional- al projecte que per a ell han pensat els adults.
- Només es transmet si es construeix un saber cultural...i si aquell a qui es dirigeix aquest saber consent en aprendre'l. Però no es pot obligar ningú a desitjar i interessar-se per un saber que no ha escollit aprendre i que altres han decidit que és fonamental per a ell.
- No es tracta solament d'anar preguntant al noi que vol fer, que li agrada i que li interessa. Es tracta, sobretot, de posar en joc la pròpia responsabilitat en tot allò que li concerneix: el seu sentiment de la vida, el seu malestar, les seves conductes, el seu desig, la seva formació.
- Cal crear les condicions per a que el subjecte arribi a consentir el considerar-se responsable en tots aquests aspectes de la seva vida.. I ésser responsable es sentir-se concernit i implicat en tot allò que fa o diu.
- Amb aquests nois el consentiment ha de construir-se i per això cal un temps i un lloc d'acollida on es pugui edificar. El consentiment solament és possible, donant lloc a un acord - mai garantitzat i sempre renovable- en relació a allò que es pot fer o no fer, dir o no dir, com fer-ho, amb qui, amb què.
- Diferents consentiments estretament lligats:
 - 1.Consentir a participar en les activitats.
 - 2.Consentir a renunciar a la seva manera d'escapolir-se del malestar mitjançant les conductes actuadores.
 - 3.Consentir la conversa: l'elecció de parlar sobre el seu malestar.

La conversa

- És una forma d'interacció i d'intercanvi verbal que pot promoure el vincle entre les diferents persones que integren la comunitat educativa.
 - És un procés que pot permetre saber quin lligam hi ha entre el malestar i la dificultat per aprendre i conviure amb altres.
- Ens servirà per definir i compartir un problema o situació, descriure el malestar, trobar alternatives de millora i aconseguir la vinculació necessària per a generar la confiança imprescindible entre professionals, amb la família, amb l'alumnat.
- És una eina que promou l'acolliment i, en conseqüència, inicia i fa possible la vinculació en clau d'acompanyament.

Les converses

- La conversa amb el noi

Aquests nois no accepten la conversa, ja que pressuposen en els seus interlocutors idees i prejudicis que precedeixen a qualsevol diàleg que es pugui mantenir amb ells.

- La conversa entre els professionals. Centre i xarxa

És una forma de tractament de la urgència i de la falta d'elaboració de la problemàtica per part dels propis professionals. Implica un temps necessari per a l'equip per tal de poder elaborar el cas i evitar el precipitar-se en les decisions.

- La conversa amb la família

Trobar per a cadascun dels pares i les mares el seu lloc, la seva posició subjectiva des d'on puguin fer-se càrrec d'allò que pensen i diuen.. Un lloc per a la conversa, ja que és aquí on es construirà la necessària confiança per tal que la família es pugui donar el seu consentiment

La praxis professional: un camí per promoure la transformació.

- Associar-se entre els professionals i associar-se al jove. Associar-se com una via per a abordar la problemàtica dels nois TC i el malestar que generen en la Institució.
 - Promovent confiança i convencions.
 - Compartint experiències i saber.
- La conversa entre els professionals és una forma de tractament de la urgència i de la manca d'elaboració de la problemàtica per part dels propis professionals.
- La Construcció del Cas és l'enfocament metodològic que proposem per tal de donar operativitat als principis d'acompanyament i conversa
- Aprofitant i repensant les pròpies estructures i funcionaments del Centre.

3. Algunes estratègies professionals i institucionals per transformar la dinàmica de treball en els Centres: promoure el consentiment i la conversa.

- Promoure espais de trobada entre els diferents agents educatius per a afavorir reflexions sobre la pròpia pràctica i experiència. Això implica introduir - explícita i intencionalment un temps per a la reflexió en una vida escolar sovint atrapada en les urgències, en l'immediat, en la burocràcia administrativa: llocs de trobada que reconstrueixin les relacions de confiança mútua.
- En aquest sentit, és força important promoure processos de diàleg entre els professionals per tal d'assumir la tasca educadora a la qual ens convoquen aquests nois i reinventar-la en el marc d'una etapa educativa (ESO) on es dona per descomptat que els alumnes ja han estat educats.
- Podem acollir allò personal de l'alumne atorgant-li un espai i un temps dintre de la pròpia escola: generant llocs de trobada (tutoria individual, tutoria grupal) on allò que interfereix en l'espai públic sigui objecte de mediació per part del professional.
- Generar espais de seguretat, estabilitat i confiança on es pugui reduir la complexitat i la incertesa, on queda en suspens la pressió acadèmica i l'avaluació, on es desactiva la presió de la norma, on es possibilita el consentiment a l'acció educativa.
- Promoure models d'acció tutorial compartida on el conjunt de professors assumeixen la funció de tutor. El conjunt del professorat assumeix la funció tutorial. El tutor pot acompanyar mitjançant entre la institució, els professionals, els alumnes, les famílies i les persones amb TC que tenen fortes dificultats per a inserir-se en els processos de convivència i aprenentatge.

- Cal trobar figures de la confiança per al noi i per a la família que promoguin el seu consentiment a la conversa. Amb persones que són o han estat importants per a ells per tal que els aspectes de rebuig, o d'inhibició no apareguin. Poden ser figures de confiança dins del centre o bé externs a l'escola: educador de carrer, professor d'un centre anterior, educador d'un CRAE.
- Les entrevistes convé fer-les a partir d'un "treball a varis". Cal triangular la trobada entre el noi i el professional que ha d'interactuar amb ell amb la presència d'una tercera persona. Cal evitar situacions duals on el "tu a tu" es converteix en un "tu o jo", on fàcilment l'adolescent imputa a l'altre de la conversa el seus límits i responsabilitats sense considerar les pròpies. Situació que acaba generalment amb l'exclusió mútua.
- En el procés cal anar decidint amb cura el nombre de professionals que interactuen amb el noi i estableixen conversa amb ell. La participació de molts professionals promou la tendència a la sospita i la desconfiança.

- S'han de trobar mecanismes d'interconsulta i participació dels professionals dels àmbits psicopedagògic i de la salut mental dins del procés educatiu sense que això suposi cap entrevista ("visita") doncs de ben segur que serà rebutjada o s'inhibirà si la realitza.
- Si la conversa amb ells i amb les seves famílies només gira al voltant d'allò que és acadèmic o d'allò que té a veure amb la normativa, sobre allò que cal fer i allò que no cal fer, serà força difícil aconseguir el seu consentiment per parlar i generar una base de confiança.
- S'ha de poder oferir-los signes del nostre interès pel seu patiment. Signes o missatges que poden tallar la repetició d'altres intervencions realitzades per adults. Convé fer-los arribar que la nostra posició d'adults es diferent doncs tenim interès per altres aspectes de la seva situació.

- Una orientació en la relació es situar els esdeveniments en un terreny intermedi: Ni el d'ells ni el dels altres. Passar del TU o JO al ni TU ni JO. Zones franques que ens permetin passar dels espais d' incertesa als espais de seguretat i confiança.
- Ajudar a l' alumne a anticipar-se, preveure i elaborar respostes per evitar situacions de precipitació en les seves decisions.
- Davant l' incompliment de la norma retornar-lo al seu consentiment.

2. Repensar l'entorn escolar com un lloc que acompanyi i ajudi a l' alumnat conductual en el procés de transformació de la seva conducta.

L'estructura del Centre s'ha de poder anar adequant a les condicions que els nois precisen per elaborar un vincle.

El Centre educatiu com a factor de protecció.

Transformant un entorn que alimenta la fragilitat d'aquests
nois en un entorn de confiança que pugui evitar les
experiències de vulnerabilitat i generar condicions de
transformació i progrés en aquests alumnes.

Les característiques de l'entorn humà.

Les condicions del context escolar poden

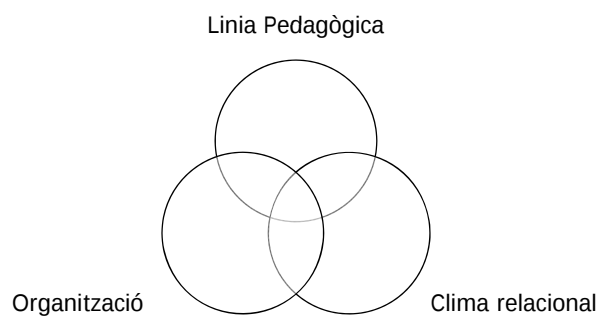
Alimentar la vulnerabilitat i
la fragilitat d'aquest nois

- Inseguretat
- Soledat
- Desconfiança
- Rebuig

Promoure els factors de protecció

- Seguretat
- Vinculació
- Confiança
- Consentiment

Diferents moments d'anusament /convenció en la
dinàmica dels Centres.

**La Línia pedagògica o la proposta educativa del centre:
afrontar la manca de referents d' orientació.**

- Representació compartida del perfil de l' alumnat TC.
- Sensibilització del professorat en relació al malestar de l' alumne TC.
- Transformar els enfocaments reactius en enfocaments preventius.
- Entendre la lògica de la conducta actuadora per tal de transformar-la, abans que corregir-la o eliminar-la.
- Acol·lir el malestar i donar-li un lloc per tramitar-lo versus rebutjar-lo o eliminar-lo
- L' Acció Tutorial
- La convivència.
- La necessitat d' articular una atenció en xarxa (educativa/social i en salut mental)
- Promoure l' assessorament específic en el centre sobre T.C. (educatiu i/o psicopedagògic i/o terapèutic)
- Repensar les relacions entre educació i instrucció.
- Els aspectes Curriculars

Estructura organitzativa: afrontar la inèrcia i la burocràcia

- La Flexibilització de l' organització escolar en totes les seves dimensions.
- La Metodologia: l' ensenyament adaptatiu en l' alumnat TC implica transformar les conductes i cercar el consentiment
- La transformació dels Centres en entorns més protectors: comunitats educatives de menor complexitat (Centres menys nombrosos)
- Resoldre la manca d' espais i de temps per la reflexió conjunta del professorat.
- Trobar mecanismes per resoldre les dificultats per prendre decisions i implementar-les.
- Disciplina: el caràcter administratiu-sancionador ha de deixar pas a un tractament més educatiu-preventiu en la resolució dels conflictes que generen els alumnes amb TC.
- Sistema d' ajuts i suports

El sistema relacional o aspectes psicosocials: Afrontar la fragmentació

- Grau d' implicació en un Projecte d' atenció a l'alumnat TC. La possibilitat d' associar-se al voltant d' un projecte amb transcendència (més enllà del jo de cadacun)
- Convencions versus conviccions: sortir de les respectives soledats i conviccions i tractar d' acordar una sèrie de convencions sobre les finalitats i actuacions
- Cooperació i confiança entre els professionals
- Marc de col.laboració amb les famílies.

Referències per temes.

Sobre els trastorns de conducta.

- Bolea, Enric.; Burgos, Francisco.; Duch, Ramón.; Vilà, Francesc. "Mòdul Trastorns de conducta. En Intervenció psicopedagògica en els trastorns del desenvolupament". CD- Ediuoc, 2005.
- Gallardo, Adela. "Atenció educativa per a l'alumnat amb necessitats educatives específiques associades a trastorns de la personalitat i conducta". Llicència d' Estudis. Generalitat de Catalunya, 2004. Se puede acceder: <http://www.xtec.es/~agallard/>
- Lombardi, P. "Desposesión y Tendencia Antisocial". *Revista L'interrogant*, 5 (2004): 25-28. Barcelona: Fundació Nou Barris per a la Salut Mental.
- Sauvagnat, François. "El precio de una enracina". *Revista L'interrogant* 5 (2004): 18-24. Barcelona: Fundació Nou Barris per a la Salut Mental.
- Ubieto, José Ramón. "Los trastornos disociales en la infancia y adolescencia: ¿nuevas patologías o nuevas respuestas?". *Full Informatiu del Col·legi Oficial de Psicòlegs de Catalunya (COPC)* 153 (2002): 5-10.
- Vilà, Francesc. "Un malestar subjetivo propio de la época: más allá del trastorno grave de la personalidad". Barcelona: *Freudiana* 27 (1999): 55-60.
- Vilà, Francesc; Bolea, Enric; Gallardo, Adela; Adroher, Olga (Redactors). "Els trastorns de la conducta a l' escola". Barcelona: Departament d' Educació, 2007.
- Winnicott, D. W. (1958): *Collected Papers. Through Paediatrics to Psycho-Analysis*. London: Tavistock Publications. Traducció al castellano (1981): *La Tendencia Antisocial*. En Winnicott, D.W. *Escritos de Pediatría y Psicoanálisis*. Barcelona: Laia. Colección Papel 451. Núm. 48.

La nova condició subjectiva que promou l'època.

- Bauman Zygmunt (2003) *Modernidad líquida*. Buenos Aires. Fondo de Cultura Económica.
- BECK-GERSNHEIM, E. (2001). *La reinención de la familia*. En búsqueda de nuevas formas de convivencia., Barcelona: Paidós
- BECK, U.; BECK-GERSNHEIM, E. (2003). *La individualización. El individuo institucionalizado y sus consecuencias sociales y políticas*. Barcelona: Paidós Estado y Sociedad
- Dufour, Dani, Robert (2001) Los desconciertos del individuo – sujeto. Le Monde Diplomatique N^a 23, maig 2001. Podeu accedir: <http://foster.20megsfree.com/10.htm>
- Dubet, F. (2006) El declive de l institución. Profesiones, sujetos e individuos en la modernidad. Barcelona: Gedisa/Punto Crítico
- Innerarity, Daniel. *El nuevo espacio público*. Madrid: Espasa-Calpe, 2006.
- Sennett, R. (2003). *El respeto. Sobre la dignidad del hombre en un mundo de Desigualdad*. Barcelona: Anagrama. Colección argumentos.
- Soler, C. (2005) Los poderes y las Violencias. En Vel. *Revista de Psicoanálisis*. Monográfico: Clínica de la Violencia. Pags. 9- 18

Hospitalitat, acolliment i acompanyament.

- Bárcena, F. Y Mèlich, J.C. (2000). *La educación como acontecimiento ético. Natalidad, narración y hospitalidad*. Barcelona: Paidós.
- Bárcena, F. (2001). *La esfinge muda. El aprendizaje del dolor después de Auschwitz*. Barcelona: Antrhopos.
- Bolea, E. (2006) Alguns temes crucials per repensar la funció educativa en l' escola: Confiança i discurs. *Guix*, 321 (Gener, 2006): 17-22.
- Carbonell, F. (2006) L' acollida. Acompanyament de l' alumnat nouvingut. Barcelona: Eumo Editorial / Fundació Jaume Bofill
- Derida, Jacques; Dufourmantelle, Anne. *La Hospitalidad*. Buenos Aires: Ediciones de la Flor, 2006.
- Funes, J.; Raya, E. (Redactores) (2001). *El Acompañamiento y los procesos de incorporación social*. Gobierno Vasco. Consejería de Justicia, Trabajo y Seguridad Social Dirección de Bienestar Social.
- Ghalioun, B. Por una civilización de la confianza. A: Revista CIDOB d' Afers Internacionals. num 61-62 Barcelona: Fundació CIDOB. Pot consultar-se a:
<http://www.cidob.org/castellano/publicaciones/Afers/61-62ghalioun.cfm>
- Jacquard, A.; Manent, P.; Renaut, A. (2004). *¿Una educación sin autoridad ni sanción?* Barcelona: Paidós.
- Meirieu, Ph. (1998). *Frankenstein Educador*. Barcelona: Laertes.
- Meirieu, Ph. (2001). *La opción de educar. Ética y pedagogía*. Barcelona: Octaedro.
- Planella, J (2006) Subjetividad, Disidencia y Discapacidad. Prácticas de acompañamiento Social. Madrid: Fundación ONCE. Especialment, pàgines 116 a 128.

Consentiment, conversa i tacte.

- Bolea, E; Burgos, F. Duch, R.; Vilà, F. (2005) :Mòdul Trastorns de conducta. En Intervenció psicopedagògica en els trastorns del desenvolupament. CD- Ediuoc.
- Bolea, E. (2006) Alguns temes crucials per repensar la funció educativa en l' escola: Confiança i discurs.
- Cordié, A. (1994). *Los retrasados no existen . Psicoanálisis de niños con fracaso escolar*. Buenos Aires: Nueva Visión.
- Cordié, A. (1998). *Malestar en el docente. La educación confrontada con el psicoanálisis*. Buenos Aires: Nueva Visión.
- Gallard, A. Atenció educativa per alumnat amb necessitats educatives específiques associades a trastorns de la personalitat i /o la conducta. *Aprendre emocions / vivint aprenentatges. una nova mirada des de l'assessorament psicopedagògic*. Podeu accedir <http://www.xtec.es/~agallard/>
- Lombardi, P. (2004): Desposesión y Tendencia Antisocial. *Revista L'interrogant*. Núm. 5. p 25-28. Barcelona: Fundació Nou Barris per a la Salut Mental.
- Luhmann, N. (1996). *Confianza*. Barcelona: Antrhopos.
- Van Manen, M. (1998) *El tacto en la enseñanza. El significado de la sensibilidad pedagógica*. Barcelona: Paidós educación.
- Winnicott, D. W. (1958): *Collected Papers. Through Paediatrics to Psycho-Analysis*. London: Tavistock Publications. Traducció al castellano (1981): *La Tendencia Antisocial*. En Winnicott, D.W. *Escritos de Pediatría y Psicoanálisis*. Barcelona: Laia. Colección Papel 451. Núm. 48.

Associar-se entre varis i Construcció de casos.

- Berenguer, E. (1994) Poder, deure, saber. Ètica i deontologia. Text i context. Revista del COPC. Num 9, febrer 1994 pa. 8-11
- Mauri, T. I Giné, C. (1997) L' anàlisi de casos en la formació psicopedagògica. En Giné, C. (Coordinador) Anàlisi de Casos II: intervenció psicopedagògica i atenció a la diversitat. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya.
- Puig, M. El saber com a producció col·lectiva. Una pregunta sensata. Podeu accedir: http://www.copc.org/informacio/materials/11_6.asp
- Tizio, Hebe; El dilema de las instituciones: segregación o invención. Podeu accedir: <http://www.scb-icf.net/nodus/078/VinculosCultura.htm>
- Tizio, H. (2002) Sobre las instituciones. En (Nuñez, V. Coord) La educación en tiempos de incertidumbre: las apuestas de la Pedagogía Social.. Barcelona: Gedisa. Pàg 195-211
- Tizio, H. (2003) La posición de los profesionales en los aparatos de gestión del síntoma. En (Tizio H, Coord) Reinventar el vínculo educativo: aportaciones de la Pedagogía Social y del Psicoanálisis. Barcelona: Gedisa. Pàg 165-183 (Material fotocopiado)
- Ubieto, JR. (2004). La Función psicológica de l'espera: aplicacions en els àmbits clínics, educatius i socials. Full Informatiu del COPC, 172, 8-9.